

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada chechanlik hunarining paydo bo'lishi, shakllanishining tarixiy va dasturiy yo'llari haqida so'z boradi. Shu bilan birga, ushbu xususiyatlar haqida Jiyrenshe chechan ijodi misolida fikr yuritiladi.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются исторические и программные истоки чеченской профессии. Однако эти особенности обсуждаются на примере чеченского произведения Жиренше.

SUMMARY

This article discusses the historical and programmatic origins of the Chechen profession. However, these features are discussed in the example of the work of Jirenshe Chechen.

SHESHENLIK ÖNERİNİN HÂM SHESHENLER AYTISININ JANRLIQ ÖZGESHELİKLERİ

G.Jollibaeva – magistrant

Аjiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: aytishuv, oratorlik, Sitseron, ertaklar, dostonlar, «Edige» dostoni, «Sharyar» dostoni.

Ключевые слова: сказописание, ораторское искусство, Цицерон, сказки, былины, эпос «Едиге», эпос «Шаръ-яр».

Key words: storytelling, oratory, Ciceron, fairy tales, epics, the epic "Edige", the epic "Sharyar".

Sheshenler aytısı – aytıslardıń eń bir qızıq, ózinshe bir jetilisken forması. Onıń sebebi, bul aytıs túrinde burınǵı salt-dástúr jırlarında tırmaq tası qalana baslaǵan aytıslıq elementler (eki tárep bolıp júzbe-júz aytısıw, kollektivlikten jekkelikke umtılwı, jeńiw maqsetin názerde tutıw, aytıstıń hár qıylı hiyle-tásilleri) biraz jetilisip, haqıyqıy rawajlanıw jolına túsedi. Atınan da kórip otırǵanıımızday, eń baslısı, aytıstıń tiykarǵı belgisi sheshenlik, tapqırılıq qalıplese baslaydı. Endi ol burınǵı salt-dástór aytıslarında (termin shártli túrde alınǵan) bolatuǵın kúyinish-súyinish temalarınan ádewir keńeyip, shańaraq-turmıs máseleleriniń átirapında ǵana qalıp qoyatuǵın oyın-zawıq, toy-bázimler usaǵan kishi auditoriyalardıń tar ramkasınan shıǵıp, pútkil massanıń táǵdirin sheshetuǵın ullı tribunaǵa aylanadı. Nátiyjede, sheshenlik professiya dárejesine etip, óz dáwiriniń kórkem-estetikalıq talapların qanaatlandırıw menen birge, siyasiy gúrestıń birden-bir aktiv quralına aylanıw baslaydı, yaǵnıy ayırım sheshen adamlardıń oratorlıq óneri arqasında hár qıylı eller arasındaǵı daw-jánjellerge deyin sheshiliw tabatuǵın boladı. Bunı sol dáwirdegi sotsial-ekonomikalıq, mádeniy-siyasiy, tariyxiy talaplar sózsiz zárúr etedi. Sebebi, klasslik jámiyetniń qarama-qarsılıǵı ruw-qawimler arasında jiyi-jiyi urıs-qaqıslardıń bolıwın keltirip shıǵaradı. Solay etip, usınday tariyxiy zárúrlikke baylanıslı sheshenlik óneri payda bolǵan. Bul ónerdi kásip etiwshi sheshenler bolsa óz sózlerinde xalıqtıń bay folklorınıń úlgerinen, atap aytqanda, salt-dástúr jırlarındaǵı aytıslıq elementlerden, shiyrin til menen jeldirtip aytıw – improvizatsiyadan, naqıl-maqallardaǵı qısqa hám anıq danalıqtan, jumbaqlardaǵı dusmallap sóylewden puxta paydalanıp otırǵan.

Xalıq folklorınıń usınday kishi kólemli formalarınan saǵa alǵan sheshenlik óneri kele-kele keń qulash jayıp, epikalıq sıpat iyelewge deyin barıp jetisken. Sebebi, ayırım daw-jánjellerdiń xarakteriniń ózi usınday epikalıq formanıń bolıwın, yaǵnıy pikirdiń uzaqtan aylanıp keliwin talap etken.

«Poetikalıq sóz benen aqıl jarıstırıp, aytıstı kásip qılıp júrgen ayırım professional adamlar bolǵan,-dep jazadı bul sheshenlik aytısları haqqında belgili qaraqalpaq folkloristi, professor Q.Ayimbetov, - Ayırım sheshen adamlar sheshenlik sóz kúshi menen daw pitkeren, toy baslaǵan, eki eldi jarastırǵan. Bular sóz ónerin súygen dilwar adamlar bolǵan. Sheshenler kóbine xalıqtıń naqıl-maqallarınan paydalanǵan [2].

Sóz sheberi sheshenler xalıq naqılın paydalanıw menen qatar, óziniń sheberligin qosıp, aytıstı jetildirgen. Sóz kúshi menen sóz jarastırıw, daw pitkeriw, urısqańdı jarastırıw xalıq mádeniyatınıń sol gezdegi talabına ılayıq óz zamanı ushin kerek bolǵan.

Bul, demek, sheshenler aytısı xalıqtıń siyasiy, mádeniy ómirinde belgili rol atqarǵan massalıq janr boladı degen sóz.

Rasında da, qaraqalpaq xalıqında sheshenler aytısın úrdis

etip, ózleriniń tapqırılıǵı, sheshenligi, aqıllılıǵı menen ataq shıǵarǵan dilwar adamlar oǵada kóp bolǵan. Olar ózleriniń usı uqıplarına bola sheshenler, laqqılar dep te atalǵan. Mısalı, Jiyrenshe sheshen menen Omirbek laqqı usınday adamlardıń tipı.

Biraq, bul pikirlerge qarap, sheshenler aytısı tek qaraqalpaqlar xalıqında ǵana bolǵan eken degen túsiniq kelip shıqpaı tiyis. E.A.Nojinniń kórsetiwine qaraǵanda, bul óner Egipet, Assiriya, Vavilon, Indiya, Qıtay qusaǵan elerde áyemgi dáwirlerde-aq belgili bola baslaǵan, antik dáwirdegi Gresiyada bolsa óziniń izbe-iz0 rawajlanıw jolına túsken. Bizniń eramızǵa deyingi V ásirniń ekinshi yarımına kelip ol, oratorlıq iskusstvo Afına mámleketiniń jámiyetlik ómirindegi sheshiwshi faktorlardıń biri – siyasiy gúres quralı sıpatında xızmet atqara baslaǵan. Usı dáwirlerden baslap onıń teoriyası sıpatında xızmet atqara baslaǵan. Usı dáwirlerden baslap onıń teoriyası sıpatında ritorika payda bolıp, Demosfen, Aristotel, Irak Tuliý Sitseron siyaqlı belgili teoretik oratorlar tariyxiy arenaǵa shıqtı.

Oratorlıq sóz jarıs óneri orta ásirlerde rawajlanıw tempin bir qansha tómenletse de, oyınıw dáwirine kelip jáne qaytadan gúlleniw jolına túsken.

E.A.Nojin bul miynetinde oratorlıq óneriniń áyemgi dereklerin usılayınsha kórsetiw menen qatar, oratorlıq iskusstvo degenimizdiń ózi ne, oratorniń sóylew ózgeshelikleri qanday boladı, orator menen auditoriya ortasındaǵı baylanıs qalayınsha iske asıwı kerek?-degenge usaǵan problemalardı keń túrde toqtap ótedi. E.A.Nojinniń tastıyıqlawınsha, oratorlıq iskusstvo – bul adam iskerliginiń hár tárepleme kórinisi bolıp tabıladı. Al, oratorniń ózi bolsa usı iskerlikti kórsetiwshi hár tárepleme jetilisken adam. Onda tuwma talant ta, asqan bilim de, tereń aqıl da, shayırshılıq ta, improvizatsiyalıq qabilet te, jaǵımlı til menen lapızlı hawaz da, usılardı say jaqsı minez-xulıqta bolıwı kerek. Qullası, orator dóretiwshilik qásiyet penen atqarıwshılıq ónerdiń barlıǵın óz boyına jámlegen adam, yaǵnıy ol hám avtor, hám artist degen sóz. Baslısı, ol xalıq tribunası, propagandist, jámiyetlik isker. Sonlıqtan da ol óz sózlerin ózi jasaǵan jámiyetniń aldınǵı progressiv ideyaları menen tıǵız baylanıstıra biliwi kerek. Tek usınday qásiyetlerdi tolıq ielegen avtor ǵana auditoriyanı durıs basqarıp, massanı ózine erite aladı. Tek usı qásiyetler ǵana onıń xalıq aldındaǵı abıroyın kóteredi, oratorlıq ónerinde jeńiske eristedi.

Demek, oratorlıq iskusstvo hámme ónerlerdiń sintezi degen sóz. Bunda shayırshılıq, sheshenlik, dilwarlıq, tapqırılıq qásiyetler bolıw menen qatar, sheber atqarıwshılıq óner de bolıwı kerek. Oratorda bul ózgesheliklerdiń birinń kemis bolıwı onıń xalıq aldındaǵı abıroyınıń tómenlewine alıp keledi. Sonlıqtan da bunnan 4000 jıl burın-aq Sitseron bul ónerdiń ózgesheligi haqqında «Shayır bolıp tuwıladı, al sheshen bolıp qalıplesedi» dep jazǵan edi. Al, fransız oratorlıq iskusstvosınıń belgili teoretigi M.Ajamniń «Derlik barlıq sheshenler kúshli este saqlaw qábiletine iye ullı oys-

hillar boldı» degen pikirín esapqa alsaq, joqarıda ayılğan-lardıń ógáda durıs ekenligin kóremiz.

Aytısta oratordıń auditoriyanıń xarakterine say waqıya qurıw ózgesheligi, onıń janrlıq ózgesheligin de keltirip shıǵarıp tur. Orator aytajaǵın birden tógip taslamaydı. Ózi-niń maqsetine muwapıq aldın ala xarakterli detallar (serke, túye, aq basqur) tańlap, uzın arqan, keń tusaw menen astarlı túrde gáp baslaydı. Bunda syujet jelisi júyi bilinbeslik halda bir epizodtan Ekinshisine órbip otıradı, yaǵnıy aytısta epi-kalıq sıpat basım orındı iyeleydi. Aytıs bunnan tısqarı ózi-niń qara sóz formasında keliwi menen de ózgeshelenip turadı. Usınday ideyalıq-kórkemlik sıpatları kúshli a-ytıslardıń kópshiligi Jiyrenshege baylanıslı kelip shıqqan sheshenlik sózlerde kózge taslanadı.

Xalıqtın, erteklerinde, dástanlarında, ańız-áńgime, ápsanalarında, ráwiyatlarında sheshenlik sózler úlğilerin kóp ushıratamız. Olar ózleriniń mazmunı, qurılısı, túri boyınsha aytıs janrınan pútkilley basqasha óz aldına bir túrdi, janrdı qurap turadı. Sheshenlik sózler mánisi, salmaǵı, kórkemligi jaǵınan tereń oydı ańlatıwı jaǵınan naqıllarǵa jaqınlawday, biraq naqıl emes, qıyın istin, qıyın bir mäseleniń óz aldınana bir sheshimi sıpatında beriledi. Mısalı, «Edige» dástanındaǵı úsh balası bar kempirdiń esh-kiniń ayaqların bólisiwi, sınıq ayaq kempirge tiyisli bolıp, shúberek baylap qoyılǵan ayaq tútinlikti basıp alıp,

noǵaylılardıń qırmanın órtep ketiwi, patshaǵa dawlasıp barganda, sınıq ayaq gúnalı bolıp, gúnaniń kempirge shógiwi, ol ólime griptar bolǵanda, Nuradinniń aytqan «Sınıq ayaq-óli ayaq, súyrep bargan saw ayaq» tórelık sózi menen kempirdiń gúnadan azat etiliwi usınday. [3] Sonday-aq «Sháryar» dástanındaǵı Jahangirdiń Sháryardı atası Da-rapsha menen tanıstırıwdaǵı aytqan sózleri de sheshenlik hám tórelık sózlerge kiredi.

«Sheshenlik» mısál aytısı, oyın-dálkek, házil aytısı, sheshenlik yumor-satiralıq aytısı, aqıl-násiyat aytısı, sın hám baha beriw aytısı qusaǵan túrleri bar. Hámмесinde de qaraqalpaq sheshenleriniń bir neshe ásirlerden berli basıp ótkен áдеbiy, mádeniy, kórkem sóзleriniń sır sandıǵın ashıwdaǵı shiyrin sóзler tórkini jańlap esitiledi. Sonlıqtan da ulıwma aytıslardaǵı oratorlıq (sheshenlik) úlğiler burınları qanday dárejede xalqımızdın suwsının qandırıp kelgen bolsa, búgingi dáwirimizde de óz áhmiyetin joǵaltpaydı. Jas áwladlardı ómirdi, turmıstı, insanlardın adamgershilik pazıyletlerin tanıp barıwına úlken tásirin tiyigze alatuǵın kórkem ǵáziyeler esaplanadı.

Sheshenlik, tórelık sóзler xalqımızdın kórkem sóз baylıǵınıń belgili bir gáwharı. Biz olardı dıqqat penen jıy-nawımız hám úyreniwimiz kerek. Bunday sóзler házirgi dáwirde de dóretiliwın dawam etip atır.

Адебиетлар

6. Айымбетов Қ. Қарақалпақ фольклоры, Нөкис: -«Қарақалпақстан», 1977.
7. Айымбетов Қ. Халық даналығы, Нөкис:-«Қарақалпақстан», 1988.
8. Алламбергенов К. Қарақалпақ әдебиятында айтыс, Нөкис:- «Қарақалпақстан», 1989.
9. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем ауызеки дәретпелери, Нөкис:-«Қарақалпақстан», 1996.
10. Мәмбетов Қ. Ерте дәуірдеги қарақалпақ әдебияты, Нөкис:-«Билим», 1992.

РЕЗЮМЕ

Мақоллада chechanlik hunarining rivojlanish tarixi haqida so'z boradi. Shu bilan birga, qoraqalpoq xalq og'zaki ijodi namunalarining oratorlik jihatları misollar orqali ochib beriladi.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается история развития чеченской профессии. В то же время устные традиции каракалпаков раскрываются на примерах ораторского искусства.

SUMMARY

The article deals with the history of the development of the Chechen profession. At the same time, the oral traditions of the Karakalpak people are revealed through examples of oratory.

ЕРТЕК ТИП СЮЖЕТЛИ ХӘМ ТАРИЙХЫЙ-ҚАХАРМАНЛЫҚ ДӘСТАНЛАРДА ДАРАЛЫҚ ДӨРЕТИҰШИЛИК ДӘСТҰРЛЕРИ КӨРИНИСЛЕРИ

Ш.К.Кеңесбаева - филология илимлери бойынша философия докторы
Әжисияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: эртак тип сюжетли достонлар: «Шахриёр», «Шийрын Шекер», «Қаншайым», «Муңлық - Зарлық», «Тулым бий», тарихий-қахармонлик достонлар: «Едиге», «Дәулетиярбек», «Аманбай батыр» яккалик ижодий дастурлары.

Ключевые слова: сказочные эпосы: «Шахриёр», «Шийрын шекер», «Каншайым», «Мунлык-зарлык», «Тулым бий», историко-героические эпосы: «Едиге», «Даулетиярбек», «Аманбай батыр» одиночное творчество программы

Key words: fairy-tale epics: "Shahriyor", "Shiyrin Sheker", "Qanshayim", "Munlyq - Zarlyq", "Tulym biy", historical-heroic epics: "Edige", "Dauletiyarbek", "Amanbay batyr" singles creative programs.

Биз «Шәрьяр» дәстаны хаққындағы арнаўлы изертлеў жумысымызда бул дәстанның жанрлық өзгешеликleri бойынша «ертек тип сюжетли дәстан» [2:154] деген жуўмаққа келген едик. Усы изертлеўимизге дейин бул дәстанның жанрлық өзгешеликlerini белгилеўде көп ғана тартыслы пикирлердиң орын алғанлығы да ҳеш кимге сыр емес. Мысалы, 1945-жылы сентябрь айында Нөкис қаласында Өзбекстан Илимлер Академиясының көшпели сессиясы болып өтеди. Сессияда О.Кожуров «Қарақалпақ фольклоры хэм оның изертлениўи» деген темада баянат жасайды хэм карақалпақ дәстанларын үш топарға бөлип, екінши топарға «Шәрьяр», «Шийрин-Шекер» дәстанларын жатқарады. Бул дәстанлар, О.Кожуровтың пикиринше, шығыс халықларынан ауысып келген болыўы тийис. Себеби, бул дәстанларда дәў, пери, дуўа, сыйқырау көринислери көп ушырасады. Дәстан қахарманлары өз мақсетлерине күш пенен емес, ал дуўаның күши менен жетеди [3:27]. Профессор Қ.Мақсетов дәстанларды төрт

топарға бөледі хэм үшиниши топарға социаллық турмыс мәселелерин сөз ететуғын дәстанлар: «Шәрьяр», «Шийрин-Шекер», «Қаншайым», «Меңликал», «Зарлық-Муңлық» дәстанларды жатқарады [6:296]. Илимпаз И.Сағитов, «Шәрьяр», «Қаншайым», «Шийрин-Шекер» дәстанларын ертеклик дәстанлар қатарына жатқарады. «Бул дәстанларға характерли нәрсе— олардың мазмұны халық ертеклериниң сюжетлерине курылғанында. Бул дәстанларда қыяллы-ертеклик элементлер көбирек ушырасады» [8:39], — деп жазды. Мине, көрип отырғанымыздай, «Шәрьяр» дәстанының жанрлық өзгешелигин анықлаўда илимпазлар арасында бир-бирине қарама-қарсы көзқараслар бар. Илимпазлардың пикирлериниң бир-бирине қарама-қарсы келиўиниң себеплерин олардың илимий көзқарасларының қәтеликлеринен деп билиўдиң кереги жоқ. Буның баслы себеби, сол замандағы тоталитарлық дүзимниң ең орайлық бағдарлаўшы күши болған коммунистлик